

POD REDAKCJĄ
MICHAŁA WARDZYŃSKIEGO

POZA WARSZAWĄ

I.

ARCYDZIEŁA PLASTYKI DAWNEJ XII–XVIII WIEKU W ŚWIĄTYNIACH I REZYDENCJACH MAZOWSZA

MAZOWIECKI
INSTYTUT
KULTURY

WARSZAWA 2018

**Nadwiślański Czerwińsk –
ukryty skarb renesansu pędzlem malowany**

Dawne opactwo kanoników regularnych laterańskich w Czerwińsku nad Wisłą jest obok placówki benedyktyńskiej na zamku plockim najlepiej zachowanym średniowiecznym założeniem klasztornym na historycznym Mazowszu i przecho- wuje największy w regionie zespół malarstwa mo- numentalnego z epok średniowiecza i nowożytnej. We wnętrzach romańsko-gotycko-wczesnobaroko- wego kościoła konwentualnego (wzniesiony przed 1155, przekształcony częściowo w 1. poł. XIII w., przebudowany kolejno po 1328, XIV/XV w., ok. 1500 i przed 1538 oraz 1630–1633), także dawnego kapi- tularza opackiego i dolnej sali w reprezentacyjnym skrzydle wschodnim zwanym pałacem opatów za- chowały się malatury *al fresco* i *al secco* odkryte dopiero w latach 1907–1913 (prace restauracyjne pod kierunkiem Stefana Szyllera z inicjatywy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości), 1929 (badania strychów przez Zbigniewa Rogowskiego), 1951–1953 (prace badawcze zespołu prof. Karola Dąbrowskiego w kaplicy na zakończeniu nawy południowej, działania konserwatorskie zrealizowała Warszawska Pracownia Konserwacji Zabytków) oraz w latach 90. XX w. przez zespół badawczo- konserwatorski kierowany przez prof. Roberta M. Kunkla (Wydział Architektury Politechniki War- szawskiej). Pochodzą one aż z dwunastu (!) różnych warstw historycznych od XII do 2. poł. XVIII w.

Fazę renesansową, której powstanie można przekonująco związać z kompleksową moderni- zacją sklepień świątyni sfinansowaną przez opa- ta komendatoryjnego Jakuba Kulę (1524–1538), reprezentują dwa zespoły polichromii w technice mieszanej (fresku z laserunkami temperą kaze- inową *al secco*) w zamknięciu absydy głównej. Są dostępne tylko przez bramki boczne snycerskie- go ołtarza głównego i praktycznie niewidoczne z wnętrza nawy. Najwybitniejszy artystycznie cykl obejmuje dwie grupy po sześciu apostołów ujętych do połowy ud, z atrybutami i narzędziami męki, w iluzjonistycznych architektonicznych ramach z pseudopilasterkami wspartymi na zawieszonych

konsolach z zachowanymi szczątkowo elementami ornamentalnymi. Pod górnym gzymsem zachowały się we fragmentach pasy z inskrypcjami zawierają- cymi cytaty ze *Starego Testamentu*, zapisane czar- no majuskułą renesansową. Z uwagi na południo- woniemieckie, czerpane z grafiki norwiderskiej i augsburskiej wzory formalne, bardzo zbliżone do tych z wnętrza i najwyższego piętra arkadowe- go dziedzińca zamku królewskiego w Krakowie na Wawelu (1529–1538, wyk. Hans Dürer z Norymber- gi z warsztatem), jak też na wysoki poziom tych charakteryzujących się eleganckim linearyzmem i realizmem obliczy świętych cykl ten związane z niemieckim środowiskiem malarskim tego czasu w stołecznym Krakowie. Warto także zaznaczyć, że analogiczne detale architektoniczno-rzeźbiar- skie, przede wszystkim wspierające gzymсы rozbu- dowane konsule, występują m.in. w nowo odkrytej malaturze wnętrza kościoła farnego w Warcie pod Sieradzem (1525), a na Mazowszu jeszcze w znako- mitej renesansowej dekoracji drewnianego kościoła w Boguszycach (1558 – przed 1569).

Z omówionym zespołem kontrastują wy- raźnie uproszczone, miejscami wręcz prymitywne dekoracje ornamentalne pokrywające żebra i wy- sklepki w konsze absydy, gify okienne i odcinki muru między nimi. Na sklepieniu obejmują one wychodzące z trójbocznych, brązowych konsol- lek imitujące kamień listwy z linią perelkowania oraz swobodnie zredagowane wici roślinne z brą- zowymi łodygami, schodzącymi w dół aż do linii parapetów okien, i zielono-niebieskimi, sercowaty- mi liśćmi. Na bocznych gifych, na błękitnym tle występują motywy kandelabrowe zredagowane w cynobrze, ugrach i zieleni, w zamknięciach okien są to pary antytetycznie ujętych esownic roślin- nych. Na 2/3 wysokości ścianek międzyokiennych zakomponowano zielonkawie wieńce laurowe przewiązane od dołu i góry czerwonymi wstąż- kami z ujętymi z profilu *all'antica* portretami nie- ustalonych mężczyzn, od północy młodego, a od południa – w sile wieku. Z uwagi na duży stopień rekonstrukcji trudno wyrokować na temat genezy artystycznej tych przedstawień.

Nieco później, w 3. tercji XVI lub na począt- ku XVII w. z nieustalonej fundacji powstały deko-

racje *al secco* na ścianie południowej w bocznej kaplicy św. Krzyża, w łukach arkad międzynawowych (zachowane w ostatnim przęśle prezbiterium od strony południowej, obecnie ukryte w grubości muru) oraz na ścianie frontowej mensy ołtarza głównego, które prezentują identyczne cechy formalno-stylistyczne obejmujące ramy z motywami okuciowo-zwijanymi (niem. Rollwerk-Scheiffwerk) otoczonymi wiciami roślinnymi oraz w glifach okien symetryczne wielobarwne motywy kandelabrowe na ciemnoszarym tle. W centrum malarzkiego antependium widniał ujęty identycznym ornamentem kartusz z zachowaną częściowo inskrypcją odnoszącą się do wezwania świątyni. Okalały go rozłożone antytetycznie swobodne plecionki wici roślinnej.

Najważniejsze wnętrza w zespole gmachów opactwa kanonickiego otrzymały polichromie w okresie renesansowej przebudowy z fundacji opata Jakuba Kuli. Na żebrach i w polach gwiaździstego sklepienia w trzech wschodnich przęsłach dawnego kapitułarza znajdują się uproszczone w rysunku malatury *al fresco* z typową dla regionu środkowoeuropejskiego ok. 1500 r. postgotycką wicią akan-tową typu Astwerk, utrzymane w cynobrze, błękicie i grynszpanowej zieleni. W pierwszym przęśle na ścianie północnej zachował się ponadto bardzo już dzisiaj nieczytelny fresk z ciemnoszarą ramą,

Czerwińsk nad Wisłą, kościół kanoników regularnych laterańskich, absyda prezbiterium, dekoracje obramień okien i sklepienia, ok. 1538, technika mieszana *al fresco-al secco*, proj. i wyk. niezidentyfikowany malarz południowoniemiecki (?), fot. MW, 2012

Czerwińsk nad Wisłą, kościół kanoników regularnych laterańskich, absyda prezbiterium, grupa apostołów po stronie północnej, przed 1538, technika mieszana *al fresco-al secco*, proj. i wyk. nieustalony malarz południowoniemiecki z Krakowa lub Małopolski (?), fot. MW, 2012

czerwonawym tłem i pełnopostaciowym wyobrażeniem brojącego w rzece św. Krzysztofa z małym Jezusem na ramieniu. Pozostałe relikty oryginalnych, zapewne późnośredniowiecznych lub nowożytnych malatur na wyprawie wapiennej zachowały się na odosłoniętej ostatnio ceglanej ścianie w korytarzu na piętrze w skrzydle południowym oraz – w postaci wykonanych przed kilku laty niewielkich odkrywek – w sklepionej sali na parterze w skrzydle wschodnim.

Każda z omówionych partii malatur monumentalnych pochodzi z innego warsztatu, a ich współczesna ekspozycja jest efektem przyjętej przez historyków sztuki i konserwatorów zabytków formuły estetyzacji wnętrza kościoła i klasztoru. Pierwotnie polichromie te obejmowały znacznie większe połacie ścian, ale późniejsze pożary i przebudowy doprowadziły do zniszczenia tych partii. Niezależnie od powyższych zastrzeżeń są to obecnie najcenniejsze nowożytne zabytki tego typu nie tylko na Mazowszu, ale także na północ od Małopolski i na wschód od Wielkopolski – prawdziwy, ukryty i tak naprawdę mało znany skarb nadwiślańskiego renesansu południowoniemieckiego w dawnej Koronie.

Bibliografia:

- K. Dąbrowski, *Konserwacja malowideł ściennych w Czerwińsku: odkrycie romańskiej polichromii*, „Ochrona Zabytków”, 4: 1951, nr 3–4, s. 127–132.
 K. Dębski, *Bazylika czerwińska: przewodnik*, Warszawa 1993.
 H. Folwarski, *Poczet opatów klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, „Nasza Przeszłość: studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce”, 6: 1957, s. 5–81.
 W. H. Gawarecki, *Opis topograficzno-historyczny ziemi wyszogrodzkiej w województwie plockim*, Warszawa 1823, s. 26–40.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 16: *Płońsk i okolice*, opr. I. Galicka, H. Sygietyńska, T. Mroczo, D. Kaczmarzyk, Warszawa 1979.
 R. M. Kunkel, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
 Kustosz [M. Synoradzki], *Dzieje i zabytki Czerwińska*, „Biesiada Literacka”, 24: 1910, nr 30 (23.07.1910), s. 70–72; nr 31 (30.07.1910), s. 87.
 B. Miodońska, *Dürer (Dyrer, Dyrher, Direr, Derer) Hans (Johannes, Hanusz)*, [w:] *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze-rzeźbiarze-graficy*, t. 2, red. J. Maurin-Białostocka, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975, s. 126–129.
 J. Nowiński, *Czerwińsk*, Warszawa 2012.
 M. Stawski, *Opactwo czerwińskie w średniowieczu. Opactwo kanoników regularnych w Czerwińsku w średniowieczu*, Warszawa 2007.
 M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, red. A. Gieysztor, H. Samsonowicz, t. 2: *Lata 1527–1794*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 629–731.